

دانشگاه پیام نور

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ ایران اسلامی

دانشکده علوم انسانی

گروه تاریخ

عنوان پایان نامه :

تأثیر اندیشه های لرد کرزن در ترسیم مناسبات ایران و انگلیس

در آغاز قرن بیستم

استاد راهنما :

دکتر علیرضا علی صوفی

استاد مشاور :

دکتر محسن رحمتی

نگارش :

آمنه امیری

مهر ماه ۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیر و تشکر

باشکر از کسانی که راهنمایی‌هایشان روشنگر راه من در این پژوهش بوده است: آقایان دکتر علیرضا علی صوفی استاد راهنما و دکتر محسن رحمتی استاد مشاور و همچنین دکتر ابوالحسن فیاض انوش که الهام بخش من در این پژوهش بودند. عرضان متذامم و زندگیشان پرثمر باد.

چکیده:

طی دوره قاجار رقابت میان دو قدرت استعماری وضعیت سیاسی ایران را شکل خاصی بخشیده بود. در این اوضاع بود که دولتمردان انگلیسی و روسی به ایفای نقش خود می پرداختند. در میان دولتمردان انگلیسی که در روابط با ایران تأثیر گذار بودند و نقش مهمی را ایفا نمودند لرد کرزن شخصیت بنامی می باشد. کرزن از جمله افراد معروفی بود که مدعی بود آسیا و مسائل آن در تخصص وی می باشد. در میان کشورهای آسیایی، کرزن ایران را بیش از همه می شناخت و از این رو خواهان اثرگذاری در نوع روابط انگلیس با ایران بود.

در دهه آغازین قرن بیستم سیاست انگلیس سرنوشت سیاسی ایران را تحت تأثیر دو قرارداد (۱۹۰۷ و ۱۹۱۹م) قرار داد که وضعیت سیاسی آنرا متحول نمودند. قرارداد ۱۹۰۷ میان روسیه و انگلیس منعقد شد که بر اساس آن ایران میان روسیه و انگلیس تقسیم شد. کرزن جزو کسانی بود که مدتها پیش از انعقاد قرارداد، آنرا به دولت متبوع خود پیشنهاد کرده بود. علاوه بر آن پیشنهادات و نظرات وی در درتسیم منطقه نفوذ انگلیس مورد استفاده قرار گرفتند، ضمن آنکه با انعقاد قرارداد در جرگه منتقدان آن قرار گرفت که این امر ناشی از امیال جاه طلبانه وی بود.

قرارداد ۱۹۱۹ نیز سند تحت الحمایگی ایران بود که توسط کرزن طراحی شده بود اما به تصویب مجلس نرسید و سرانجام با جایگزین شدن آن با کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ش، لغو شد در هر دو قرارداد ۱۹۰۷ و ۱۹۱۹ کرزن با وزارت امور خارجه انگلیس اختلاف نظر داشت. اصولاً مأمورانی که در هند خدمت کرده بودند بخاطر دغدغه بیش از حدی که در مورد مصالح آسیایی انگلیس (هند) داشتند، با وزارت امور خارجه انگلیس که عمدتاً درگیر مسائل اروپایی بود اختلاف نظر داشتند. علاوه بر دو مسئله بالا نقش کرزن در ایران زدایی از خلیج فارس نیز قابل تأمل می باشد. وی در سفری که برای تحکیم موقعیت انگلیس به خلیج فارس نمود (۱۹۰۳م/۱۳۲۱ه ق) در نطق خود تعمداً از بکاربردن عنوان خلیج فارس امتناع ورزیده و در عوض از کلمه خلیج استفاده نمود.

کلمات کلیدی: ایران - انگلیس - مناسبات سیاسی - کرزن - قرارداد ۱۹۰۷ - قرارداد ۱۹۱۹

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات تحقیق
۱	۱-۱ مقدمه
۴	۲-۱ فرضیات
۴	۳-۱ نقد منابع
	فصل دوم: ایران در آغاز قرن بیستم
۱۰	۱-۲ اوضاع سیاسی
۱۳	۲-۲ اوضاع اقتصادی
۱۸	۱-۲-۲ تجارت
۲۰	۲-۲-۲ کشاورزی
۲۲	۳-۲-۲ صنعت
۲۳	۳-۲-۲ اوضاع اجتماعی
۲۳	۱-۳-۲ ترکیب جمعیتی
۲۴	۲-۳-۲ نیروی نظامی
۲۸	۳-۳-۲ رسم سرسپردگی به بیگانگان
۳۳	۴-۳-۲ رشوه (مداخل)
	فصل سوم: اروپا در قرن بیستم
۳۸	۱-۳ امپریالیسم
۴۰	۱-۱-۳ علل شکل گیری امپریالیسم
۴۰	سیاسی
۴۱	اقتصادی
۴۲	اجتماعی (فرهنگی)
۴۴	۲-۱-۳ نتایج امپریالیسم
۴۴	سیاسی
۴۵	اقتصادی
۴۷	اجتماعی

۴۸	۲-۳ ناسونالیسم
۴۹	۳-۳ نظامیگری
۵۱	۴-۳ داروینیسیم اجتماعی
۵۲	۵-۳ روسیه
۵۴	۶-۳ انگلیس
۵۶	۷-۳ آلمان
۵۸	۸-۳ فرانسه
۵۹	۱-۸-۳ سیاست استعماری فرانسه
۵۹	۹-۳ عثمانی

فصل چهارم : قرارداد ۱۹۰۷

۶۲	۱-۴ انعقاد قرارداد
۷۲	۲-۴ چگونگی اطلاع ایرانیان از قرارداد و واکنش آنان نسبت به آن
۷۶	۱-۲-۴ مجلس
۷۸	۲-۲-۴ جراید
۷۹	۳-۴ آثار ناشی از قرارداد در روابط روسیه و انگلیس با ایران
۸۰	۱-۳-۴ سرکوبی مجلس
۸۴	۲-۳-۴ قرارداد ۱۹۱۵ قسطنطنیه
۸۵	۳-۳-۴ اشغال ایران توسط روسیه و انگلیس و برقراری حکومت مشترک دو دولت در ایران
۸۸	۴-۳-۴ از بین رفتن نفوذ معنوی انگلیس در افکار عمومی ایران
۸۹	۵-۳-۴ تمایل افکار عمومی به آلمان و رشد نفوذ آلمان در افکار عمومی ایران
۸۹	۶-۳-۴ تسریع پدیده تحت الحمایگی نسبت به بیگانه

فصل پنجم : کرزن و ایران

۹۲	۱-۵ زندگینامه
۹۴	۲-۱-۵ مختصری در مورد برخی افکار و اعتقادات کرزن
۹۸	۲-۵ کرزن و خلیج فارس
۹۹	۱-۲-۵ نگرش کرزن نسبت به خلیج فارس
۱۰۵	۲-۲-۵ سفر کرزن به خلیج فارس
۱۰۸	۳-۵ کرزن و قرارداد ۱۹۰۷

۱۰۸	۱-۳-۵ کرزن به عنوان طراح قرارداد
۱۱۳	۲-۳-۵ تأثیر کرزن در تنظیم مفاد قرارداد
۱۱۷	۳-۳-۵ کرزن به عنوان مخالف قرارداد
۱۲۰	۴-۵ کرزن و قرارداد ۱۹۱۹
۱۲۱	۱-۴-۵ علل انعقاد قرارداد.
۱۲۶	۲-۴-۵ کرزن و قرارداد
۱۲۸	۳-۴-۵ انعقاد قرارداد
۱۲۹	۴-۴-۵ متن قرارداد
۱۳۱	۵-۴-۵ تحلیل قرارداد
۱۳۷	۵-۵ واکنش افکار عمومی نسبت به قرارداد
۱۳۷	۱-۵-۵ داخل
۱۳۸	نهضت جنگل
۱۳۸	خیابانی
۱۳۹	مدرس
۱۳۹	عبدا... مستوفی
۱۴۰	۲-۵-۵ خارج
۱۴۱	امریکا
۱۴۳	فرانسه
۱۴۳	روسیه
۱۴۴	۶-۵ احمدشاه و قرارداد ۱۹۱۹
۱۴۶	۷-۵ حکومت هند و قرارداد ۱۹۱۹
۱۴۹	۸-۵ نتایج قرارداد
۱۵۷	۹-۵ عاقبت قرارداد
۱۵۹	نتیجه گیری
۱۶۱	پیوست ها
۱۶۶	فهرست منابع

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱ مقدمه

از ابتدای دوره قاجار رقابت سختی میان روسیه و انگلیس وجود داشت که موجب شده بود تا دولتمردان ایرانی که از سیاست خارجی آگاهی چندانی نداشتند از این وضع برای حفظ استقلال ایران استفاده نمایند. بدین صورت که آنها رقابت میان دو دولت را عامل حفظ استقلال ایران می دانستند و سعی می کردند که با رعایت توازن در دادن امتیازات به دو کشور تعادل را حفظ نمایند تا مبدا ایران تحت نفوذ یکی از آنها قرار گرفته و تمامیت آن از میان برود. گاهی که فشار دو قدرت تحمل ناپذیر می شد تلاش می کردند تا نیروی سومی همچون فرانسه، آلمان و آمریکا را وارد صحنه نمایند تا از این طریق مصالح کشور را حفظ نمایند. بعدها مصدق این سیاست را موازنه مثبت نامید و با انتقاد از آن تز موازنه منفی را در مقابل ارائه نمود.

در سال ۱۹۰۷ م تحولاتی که در اروپا در جریان بود موجب شد تا رقابت دو قدرت مبدل به همکاری شود. از جمله این تحولات ظهور آلمان به عنوان یک قدرت برتر صنعتی بود که طالب سروری بر دنیا بود.

وقدرتهای برتر اروپا از جمله انگلیس را به مبارزه می طلبید. براین اساس فرانسه با روسیه متحد شده و تلاش نمود تا انگلیس را نیز وارد این اتحاد نماید اما اختلافات روسیه و انگلیس مانع این امر بود. قرارداد ۱۹۰۷ برای خاتمه دادن به این اختلافات منعقد شد (ایران، افغانستان و تبت مناطق مورد اختلاف بودند). دولت لیبرال انگلستان خطر آلمان را بسیار بزرگتر از خطر روسیه می دانست و بر همین اساس برای مقابله با آلمان دست اتحاد بسوی روسیه دراز نمود.

قرارداد ۱۹۰۷ که مطابق آن ایران به مناطق نفوذ انگلیس و روسیه تقسیم شد تأثیرات ناگواری برای ایران در پی داشت. افکار عمومی ایران سرخورده و مأیوس، سیاست انگلیس را در مورد خود آمیخته با نیرنگ و فریب یافتند. وجهه انگلیس که در نتیجه انقلاب مشروطیت در افکار عمومی ایران اوج گرفته بود بشدت تنزل نمود. افکار عمومی ایران هرگز انگلیس را نبخشید و نفرتی عمیق و عمومی از آن دولت ایجاد شد.

علاوه بر آن روسیه در سرکوب مشروطیت به همکاری با محمد علیشاه پرداخت و پس از این حوادث حکومت مشترک روسیه و انگلیس در شمال و جنوب ایران استقرار یافت. بدینسان با همکاری دوقدرت، سیاست موازنه کارایی خود را از دست داد. این وضعیت ادامه داشت تا اینکه با شروع جنگ جهانی روسیه و انگلیس به اتکای قرارداد نیروهای خود را وارد مناطق نفوذ نمودند و چیزی نمانده بود تا با قرارداد قسطنطنیه ۱۹۱۵ م دوقدرت رسماً ایران را به دو قسمت تجزیه نمایند. اما با وقوع انقلاب بلشویکی در روسیه (انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م)، ناگهان روسیه از صحنه ایران خارج شد و انگلیس به تنها قدرت سیاسی ایران مبدل شد. دولت انگلیس بلشویسم را خطری عمده برای منافع خود قلمداد می کرد و به مقابله با آن پرداخت. براین اساس در صدد ایجاد کمربند بهداشتی برآمد تا مانع از شیوع عقاید کمونیستی شود. ایران نیز جزئی از این کمربند بود که به علت مجاورت ارضی با روسیه از اهمیت خاصی برخوردار بود. کرزن وزیر امور خارجه انگلیس که نماینده سیاست استعماری و امپریالیستی انگلیس بود قرارداد ۱۹۱۹ را با ایران منعقد نمود. با اجرای این قرارداد ایران تحت الحمايه انگلیس می شد. از این رو افکار عمومی در ایران حاضر به پذیرش آن نشدند و سرانجام لغو شد. با وجود آنکه قرارداد امضا شد اما نتیجه مهمی برای ایران در پی داشت و آن کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ش می باشد که عملاً اهداف قرارداد را جامه عمل پوشاند.

دو قرارداد مهمی که به اجمال معرفی شدند دارای تأثیرات عمیقی در سرنوشت سیاسی ایران بودند. از آنجاکه هر دو قرارداد توسط دولت انگلیس مطرح شدند نقش سیاستمداران این کشور در رابطه با ایران مهم می باشد که از جمله آنها کرزن می باشد. وی از جمله نخستین کسانی بود که پیشنهاد تقسیم

ایران را به دولت متبوع خود ارائه نمود و در تنظیم مفاد قرارداد نظراتش مورد استفاده دولت انگلیس قرار گرفت. اما با انعقاد قرارداد به انتقاد از آن پرداخت. کرزن همچون سایر محافظه کاران مخالف هرگونه سازش با روسیه بود، خصوصاً که روسیه در داخل دچار بحران بود و تمایلات توسعه طلبانه اش در خارج نیز با سد ژاپن روبرو شده و از نیل بدان باز مانده بود.

بر اساس آنچه گفته شد سؤالات اصلی عبارتند از: ۱- قرارداد ۱۹۰۷ چه تأثیری در اوضاع سیاسی اجتماعی ایران نهاد؟

۲- تفاوت اندیشه های لرد کرزن و تأثیر مستقیم اندیشه های وی در ترسیم مناسبات ایران و انگلیس در آغاز قرن بیستم چگونه بود؟

۳- کرزن چه نقشی در قرارداد ۱۹۱۹ م ایفا نمود؟

برای پاسخ به سؤالات فوق از روشهای جامعه شناختی و تحلیل داده های تاریخی استفاده شده است و همچنین گردآوری اطلاعات بصورت کتابخانه ای انجام شده است.

این پژوهش در پنج فصل به رشته تحریر درآمده است. فصل اول کلیات تحقیق می باشد، فصل دوم و سوم فصول مقدماتی می باشند که در آنها به اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران و اروپا در آغاز قرن بیستم پرداخته شده است. توجه به اینکه در آستانه انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ ایران در چه وضعیتی بسر میبرد در تبیین نوع روابط دوا بر قدرت آن زمان (روسیه و انگلیس) با ایران راهگشا می باشد. از سوی دیگر تبیین اوضاع سیاسی - اجتماعی اروپا در همان زمان در بیان تفاوت های عمیق میان ایران و جوامع اروپایی که عاملی عمده در نوع روابط آنها با ایران می باشد و بر این اساس نوع نگرش سیاستمداران اروپایی از جمله کرزن که نگاهی تحقیر آمیز و برخاسته از تفکر داروینستی رایج در آن زمان اروپا می باشد، نسبت به ایران را تحلیل مینماید. در فصل چهارم به قرارداد ۱۹۰۷ پرداخته شده که تأثیر اندیشه های کرزن در آن بوضوح قابل مشاهده است اینکه وی ابتدا آنرا به دولت متبوع خود پیشنهاد نمود و با انعقاد آن در گروه منتقدان آن قرار گرفت قابل تأمل می باشد. در فصل آخر مشخصاً به شخصیت، تفکرات و تأثیر اندیشه های وی در روابط انگلیس با ایران که عمده ترین آنها قرارداد ۱۹۱۹ می باشد پرداخته شده است.

۱-۲ فرضیات :

- ۱- تحولات اروپا و تغییر کابینه در انگلیس منجر به انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ م شد.
- ۲- انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ م موجب شد تا انگلیس دست روسیه را در سرکوب ایران بازگذارد.
- ۳- از نظر لرد کرزن منافع تجارتي و سوق الجیشی انگلیس در ایران ایجاب می کند که هیچ سازشی با روسیه صورت نگیرد.
- ۴- کرزن قرارداد ۱۹۱۹ را در راستای منافع انگلیس طراحی نمود.

۳-۱ نقد منابع

منابعی که برای این منظور موجود می باشد متنوع می باشند و براین اساس به دودسته منابع عمومی و اختصاصی تقسیم می شوند:

منابع عمومی: سفرنامه ها ، خاطرات ، روزنامه ها، تحقیقات جدید در مورد اواخر دورهء قاجار و...

منابع اختصاصی: ایران وقضیه ایران، آخرین روزهای زندگی سیاسی لرد کرزن، روس وانگلیس در ایران، اسناد محرمانه قرارداد ۱۹۱۹.

برای ترسیم اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی دوره قاجار، سفرنامه ها و خاطرات منابع خوبی بشمار می روند. این نوع کتابها شرح دیده ها و شنیده های افرادی می باشند که در دوره مورد بحث زیسته و یا به ایران سفر کرده اند، از این رو از اهمیتی هم پایه اسناد برخوردار می باشند. بسیاری از اروپاییانی که در دوره قاجار به ایران سفر کرده اند سفر نامه هایی از خود به جای گذاشته اند که ضمن شرح خاطرات سفر به توصیف اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران نیز پرداخته اند. از این رو برخی سفرنامه هادربدارنده نکات ریزی می باشند که در سایر منابع یافت نمی شوند و در تکمیل اطلاعات کلی وعمومی مفید می باشند. در فصل دوم (اوضاع سیاسی - اجتماعی - اقتصادی ایران در آغاز قرن بیستم) استفاده زیادی از سفرنامه ها به عمل آمده است، خصوصاً پیرامون مسائل اجتماعی و ترسیم اوضاع شهرها و روستاها بسیار مورد استفاده قرار گرفته اند. روزنامه ها نیز از نظر نزدیکی به زمان وقوع حوادث در تبیین شرایط سیاسی - اجتماعی از اهمیت بسیاری برخوردار می باشند. مطالب روزنامه ها بیانگر دیدگاه هایی است که در دوره مورد بحث در میان نخبگان باسواد جامعه رواج داشته است. در این خصوص روزنامه های حبل المتین، صبح صادق، ندای وطن و مجله آینده در بخشهای مربوط به قرارداد ۱۹۰۷ مورد استفاده قرار گرفته اند. روزنامه حبل المتین خصوصاً در تشریح قرارداد و مضرات آن مقالات بسیاری را درج می نمود و در شماره های بسیاری به این موضوع می پرداخت.

از آنجا که موضوع مورد مطالعه (لرد کرزن) یک شخصیت خارجی می باشد و بطور منسجم در این مورد کاری صورت نگرفته است، تحقیق در مورد آن با دشواری های بسیاری روبرو بوده است. اطلاعات بصورت پراکنده از منابع مختلف گردآوری شده است. علاوه بر کتاب کرزن (ایران وقضیه ایران) تنها یک کتاب در مورد شرح حال وی می باشد که آن هم بصورت ترجمه است (آخرین روزهای زندگی سیاسی لرد کرزن).

ایران وقضیه ایران: جورج ناتانیل کرزن، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، انتشارات علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۸۰

این کتاب دو جلدی حاصل سفر شش ماهه کرزن به ایران می باشد که بعنوان خبرنگار روزنامه تایمز به ایران سفر نمود (۱۳۰۷/م ۱۸۸۹ ق). کرزن در این کتاب تلاش کرده است تا نواقصی را که در سایر سفرنامه

های انگلیسی و یا کتابهای ایران شناسی موجود بوده را در اثر خود مرتفع سازد، از این رو به تأیید بسیاری از معاصرانش این کتاب شاهکاری در زمینه ایران شناسی می باشد که از نظر شیوه نگارش نیز تحسین همگان را برانگیخت. در این اثر، ایالات و ولایات ایران با دقت بسیار توصیف شده اند به گونه ای که تصویر روشنی از ایران آن زمان به دست می دهد و برای آگاهی از ایران عصر ناصرالدین شاه اثر ارزشمندی محسوب می شود. بعلاوه این اثر برای اطلاع از وضعیت اقتصادی ایران آن زمان نیز بسیار مفید می باشد. جزئیات اقتصادی کتاب با آمار و ارقام در مورد میزان و نوع صادرات و واردات و هر چیزی که با امور اقتصادی مربوط است بدان جلوه خاصی بخشیده است. و سرانجام آنکه اطلاعات تاریخی و باستان شناسی کتاب نیز تحسین برانگیز بوده و برای مطالعات باستان شناسی نیز می تواند مورد استفاده پژوهشگران این عرصه قرار گیرد.

علاوه بر همه مطالبی که گفته شد در لابلای سطور دیدگاه سیاسی نویسنده را می توان کاوید. نویسنده در فصل آخر به تشریح وضعیت رقابت روس و انگلیس در ایران می پردازد و راههای نفوذ هر کدام را تشریح می کند. کرزن برای پیشرفت نفوذ انگلیس در ایران پیشنهادات چندی را ارائه می کند. وی توصیه می کند که دولت متبوعش از افراد انگلوفیل حمایت کرده و در برخی مناطق از جمله سیستان و بلوچستان از تمایلات تجزیه طلبانه اتباع دولت مرکزی ایران حمایت نماید. خلیج فارس در نظر کرزن اهمیت زاید الوصفی برای منافع انگلیس دارا می باشد و او در کتاب خود به این مسئله نیز پرداخته و با هرگونه مدارا با روسیه در این منطقه مخالفت می نماید. کرزن با اشاره به منافع سیاسی انگلیس در ایران، گسترش روابط اقتصادی با ایران را ابزاری برای افزایش نفوذ سیاسی انگلیس در ایران می شمارد. بنظر کرزن احداث خط آهنی از جنوب به مرکز ایران می تواند کمک مؤثری در این زمینه باشد.

همچنین کرزن به بررسی اهمیت ایران از نظر حفظ هند نیز می پردازد چراکه به اعتقاد او مجاورت ایران با هند و روسیه موجب اهمیت قضیه ایران شده است، وی بر این اساس کتاب خود را ایران و قضیه ایران نامید، چراکه در سیاست خارجی انگلیس اهمیت زیادی برای آن قائل بود.

اما در زمینه قرارداد ۱۹۰۷ و ۱۹۱۹ مشخصاً فاقد اطلاعات می باشد چرا که کتاب سالها پیش از انعقاد این قراردادها نوشته شده است گرچه برای درک دیدگاه کرزن نسبت به این موارد بطور غیر مستقیم و پراکنده اطلاعاتی را می توان کسب نمود. ناگفته نماند که هر جا که صحبت از سیاست روسیه پیش آمده است کرزن از نقشه های دور و دراز روسیه برای تهدید انگلیس از طریق هند و ایران سخن رانده است، در حالیکه

لحنش آکنده از نفرت از روسها می باشد که این نفرت رادرمورد ایرانیان نسبت به روسها نیز صادق می داند.

آخرین روزهای زندگی سیاسی لرد کرزن(مروری بر دیپلماسی پس از جنگ بریتانیا):هارولد نیکلسون، ترجمه اصغر قراگوزلو، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران، ۱۳۸۰

این کتاب زندگینامه نه چندان مفصل کرزن می باشد که توسط نیکلسون نوشته شده است. نویسنده نقش ستایشگر کرزن رانیز ایفا می کند وهمواره به جانبداری از او می پردازد، ازاین رو خواننده باید دراستفاده از مطالب کتاب جانب احتیاط را رعایت کند. مثلاًنویسنده معتقداست که کرزن نسبت به هندیان دارای رفتاری پدر سالارانه بود اما واقعیت آنست که این امر با توجه به تفرعن کرزن نسبت به آسیایی ها مردود می باشد .

همچنانکه ازنام کتاب پیداست به اواخر سالهای زندگانی کرزن پرداخته، ازاین رو درمورد پیش ازآن به اختصاری کوتاه بسنده نموده است. ازاین گذشته، این کتاب برای آگاهی روانشناختی از شخصیت کرزن دارای اطلاعات خوبی می باشد. بسیاری از جنبه های جاه طلبانه شخصیت کرزن از لابلای سطورآن قابل مشاهده می باشد. نکته قابل توجهی که با خواندن این کتاب به ذهن خواننده متبادر می شود شخصیت امپریالیستی کرزن می باشد که درتوجیه انگیزه کرزن درمورد قرارداد ۱۹۱۹ به کار می آید. همچنین برای درک علل مخالفت کرزن با قرارداد۱۹۰۷ نیز همین مسئله قابل توجه می باشد.

درخصوص قرارداد ۱۹۱۹ ونقش کرزن درانعقاد این قرارداد ونوع نگرش وی دراین رابطه بخشهایی از این کتاب می تواند مفید باشد. ازجمله اینکه کرزن مسائل آسیا بطور اعم وایران بطور اخص رادر حیطه تخصص خود می دانست وزمانی که به وزارت امور خارجه رسید به ایفای نقش خود دراین زمینه پرداخت(که نتیجه آن انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ بود)وسایر مسائل سیاست خارجی انگلیس را برعهده همکاران خود در وزارت امور خارجه نهاد. نویسنده طراحی قرارداد راز سوی کرزن ناشی از حسن نیت وی در مورد ایران وانمود می کند .

اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرارداد ۱۹۱۹ایران وانگلیس:ترجمه جواد شیخ الاسلامی، نشر کیهان، جلداول، ۱۳۶۸

این کتاب همچنانکه از نام آن بر می آید اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درمورد قرارداد ۱۹۱۹ می باشد. این اسناد جزئیات قرارداد ۱۹۱۹ رابطور مفصل دربرمی گیرند. جزئیات مربوط به نحوه انجام

مذاکرات قرارداد، عاقدان قرارداد، مخالفان قرارداد، آمدن هیئت مالی - نظامی انگلیسی به ایران و هرچه را که مربوط به قرارداد می باشد را نیز شامل می شود. از آنجا که این کتاب اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا می باشد از اهمیت بسیاری در بررسی قرارداد ۱۹۱۹۰ برخوردار می باشد. در مورد کرزن و نقش وی در این قرارداد و نوع تفکر وی در مورد ایرانیان، همچنین انگیزه های مستور مسئولان انگلیسی در مورد قرارداد می تواند گره گشا باشد. گزارشات کاکس به کرزن در مورد پرداخت رشوه به عاقدان ایرانی قرارداد و یا درخواست تحت الحمایگی عاقدان از دولت انگلیس و مواردی از این قبیل، توسل کرزن به شیوه های نامشروع برای انعقاد قرارداد و سوءنیت کرزن را می نمایاند. با توجه به اینکه اسناد و مدارک در پژوهشهای تاریخی جایگاه ویژه ای را دارا می باشند، استفاده از این کتاب در بررسی قرارداد ۱۹۱۹ و نقش کرزن در آن حائز اهمیت می باشد.

روس وانگلیس در ایران: فیروز کاظم زاده، ترجمه منوچهر امیری، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳. این کتاب به رقابت روس وانگلیس در ایران در نیمه قرن نوزدهم تا آغاز جنگ جهانی اول می پردازد. دسترسی نویسنده به اسناد و مدارک خارجی ارزش خاصی به اثرا و بخشیده است. گرچه این اثر در جرگه تحقیقات جدید قرارداد اما از کثرت اطلاعات آن هم با استناد به اسناد و مدارک خارجی بسیار برخوردار می باشد. در خصوص قرارداد ۱۹۰۷ م دارای اطلاعات مفصل می باشد. روند شکل گیری فکر تقسیم ایران میان انگلیس و روسیه در میان دولتمردان انگلیسی را بخوبی تشریح کرده است. همچنین برای اطلاع از دیدگاه های سیاسیون انگلیسی و روسی در مورد قرارداد ۱۹۰۷ ارزشمند می باشد. در خصوص کرزن باید گفت نظرات و دیدگاه های وی را در مورد خلیج فارس و قرارداد ۱۹۰۷ بخوبی تشریح نموده است. علاوه بر آن در مورد سفر کرزن به خلیج فارس برخی نقاط ابهام را روشن می کند. در این کتاب با ارجاع به مکاتبات و نامه های ردوبدل شده میان مأموران سیاسی انگلیس در ایران و وزارت امور خارجه انگلیس و همچنین مکاتبات میان کرزن و وزارت خارجه انگلیس به تشریح دیدگاه های رجال انگلیسی در مورد نحوه روابط سیاسی با ایران می پردازد و از این نظر غنی می باشد.

فصل دوم

ایران در آغاز قرن بیستم

2-1 اوضاع سیاسی

حکومت قاجارها از قرن سیزدهم هجری قمری تا نیمه قرن چهاردهم هجری قمری (مطابق قرون ۱۹ و ۲۰ م) تداوم یافت. مقایسه میان اوضاع سیاسی اجتماعی ایران آن زمان با حکومت های غربی به درک بهتر موضوع می انجامد. در ارتباط با نظام سیاسی باید گفت که شیوه حکمرانی قاجارها تداوم سنت های کهن بود که در طی زمان به تدریج و در نتیجه تماس با غرب و دولت های اروپایی دچار تحولات عظیمی شد، تحولاتی که بر سرنوشت قاجارها و حاکمیت آنان تأثیراتی عمیق نهاد و در نهایت موجبات سقوط آنان را فراهم ساخت. ایران دوره قاجار، همچون دوره های پیشین دارای حکومتی خودکامه، فاقد قانون بود. این نظام حکومتی خودکامه بر انحصار مالکیت در دست دولت و قدرت دیوانی و نظامی

متراکم - هرچند نه لزوماً متمرکز - حاصل از آن پایه می گرفت (کاتوزیان ، ۱۳۷۷ : ۱۳). دولت متمرکز بود و خود را مالک قلمرو تحت سلطه با افراد ساکن آن می دانست که قادر بود بر جان و مال آنها و همه جوانب زندگیشان سیطره خود را به منصفه ظهور برساند. در واقع همه حقوق در انحصار دولت بود (کاتوزیان ، ۱۳۷۲ : ۸). افراد جامعه اصولاً دارای هیچ حقی نبودند و شاه یگانه مرجع صلاحیت دار برای رسیدگی به کلیه مسائل و امور کشوری و لشکری ، فرمانده کل نیروهای مسلح کشور، ولینعمت همه افراد ملت ، امر او لازم الاجرا و سلطنت او موهبت الهی بود (شمیم ، ۱۳۸۲ : ۳۲۷).

تا قبل از مشروطه شاهان ایران هم از نظر شکل سازمانی و ساختار رفتاری و هم از نظر محتوای فرهنگی به شکل و شمایل رئیس ایلات بودند. قدرتی بی حد و حصر داشتند و از فرهنگ اجتماعی شهری - صنعتی به شدت دور بودند. اطرافیان آنها چه افراد دیوانی چون نخست وزیر و چه درباریان، پیشکارانی بودند که علت وجودی آنها نیاز به انجام فرامین شاه بود (رضاقلی ، ۱۳۸۷ : ۹۶). حزب، تشکیلات سیاسی، حق و حقوق ، امنیت و هیچ قانون و قدرت دیگری که بتواند در مقابل حکومت عرض اندام نماید وجود نداشت. همچنانکه یکی از نویسندگان می گوید : «در تمام زمان ها و در نزد همه مردمان بین نهادهای اجتماعی و ایده ها و اندیشه ها ارتباط دائمی و مستمر وجود دارد» (همان جا).

اندیشه سیاسی کهن حاکم بر ایران آن روز سلطنت را آسمانی و دارای قدرت نامحدود می دانست از این رو شاه و حکومت استبدادی دارای قدمتی بسیار بود. طی قرن نوزدهم در نتیجه گسترش مناسبات با دولت های اروپایی ، سکونت و ورود عده زیادی از اروپاییان به ایران (در قالب مسیونرهای مذهبی ، نمایندگان سیاسی، تجار، جهانگرد و ...) گفتمان سیاسی رایج مورد تردید قرار گرفت و در پی آن در اواخر قرن نوزدهم انقلاب مشروطیت به وقوع پیوست. همانگونه که می دانیم انقلاب مشروطیت زاده تفکرات جدید سیاسی متأثر از اندیشمندان غربی و نظام های سیاسی جوامع مرفعی بود که توسط نخبگان برحکومت قاجار تحمیل شد. دوره حکومت قاجارها (قرن سیزدهم و چهاردهم هـ. ق / نوزده و بیست م) مقارن با دوره ای در اروپا می باشد که استعمار به شدت در پی نفوذ و تسلط بر بسیاری از مناطق آسیا و افریقا بود. ایران از جمله مناطقی بود که مورد طمع قدرت های استعماری (روس و انگلیس) قرار گرفت.